

**НОВА
НЕДА ГОГІЧНА
ДУМКА**

4/2004

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ —

Початкова освіта

Степанюк С. – Розвивальне навчання в дзеркалі шкільної практики.....	68
Міськова Н. – Центри розвитку початкової математичної освіти в Україні (1917-1933 рр.).....	70

Психологія. Соціальна педагогіка

Шаргородська С. – Рання соціально-психологічна діагностика узaleжнення від психоактивних речовин і соціально неадекватної поведінки учнів закладів середньої освіти (з досвіду роботи Рівненського обласного центру практичної психології і соціальної роботи).....	74
Боровець О. – До проблеми співвідношення індивідуального і соціального в житті людини.....	77
Дмитрієва В. – Технологія психолого-педагогічного супроводу інноваційного закладу на етапі його становлення.....	80

Історія. Імена

Олексин Ю. – Українська армія.....	85
Сосновчик Л. – Наш край у 20-30 роках ХХ століття.....	89
Столярчук Б. - Маловідомі сторінки дослідника Волині Василя Кравченка.....	93
Климко Л. – Директор з великої літери.....	95

Природознавство. Біологія

Романюк В. – Перспективи розвитку туристично-реекреаційної діяльності на Рівненщині.....	97
Денисюк Н. – Використання народного досвіду в екологічному вихованні школярів.....	101
Грицай Н. – Екскурсії в природу як один із видів активізації пізнавальної діяльності учнів з біології.....	105
Борковський В. Реадаптаційні перетворення в кістковій тканині після впливу інтенсивних динамічних навантажень.....	109
Чернієнко О. Реакції організму студенток на швидкісні та силові навантаження.....	111

Виховні технології. Позашкільна освіта

Гурнік Л. - Виховуєм творчу обдарованість.....	114
--	-----

Естетика. Музика

Джеджера К. – Культура спілкування: педагогічний аспект трактування феномена.....	115
Варнава Р. – Психологічний портрет Бориса Лятошинського в світлі різноманітних концепцій особистості митця.....	119
Приймачек Т., Сосновчик Т.О. – Технічна естетика та дизайн.....	125
Матюшенко О. – Музична драматургія у творах Вольфганга Амадея Моцарта. Урок музики. 7 клас.	128

- во-дослідний ін-т «Проблеми людини», 1999. — Т. 14. — С. 68–80.
3. *Бех І. Д.* Виховання особистості: Сходження до духовності: наук. видання / І. Д. Бех. — К.: Либідь, 2006. — 272 с.
4. *Богданова М. К.* Педагогічні засади формування особистісно зорієнтованого спілкування у майбутніх учителів / автореф. дис... канд. пед. наук. — К., 2000. — 20 с.
5. *Васянович Г. П.* Збірка наукових праць. — Львів: Норма, 2005. — 448 с.
6. *Валуйський О. О.* Соціально-філософський аналіз духовності людини // Гуманітарні науки і сучасність: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України; КНЕУ; ред. кол. Ю. І. Кулагін, Н. П. Статінова, О. М. Ляхвацька. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 18–28.
7. Вивчення рівнів вихованості школярів / авт. — упоряд. С. Г. Карпенчук, Г. І. Ситник. — Рівне: Ін-т підвищення кваліфікації пед. кадрів Рівн. обл.. управління освіти, 1996. — 43 с.
8. *Волкова Н. П.* Генетико-моделюючий метод виховання // Педагогіка: посіб. для студ. вищ. навч. закладів. — К.: Видав. центр «Академія», 2003. — С. 161 — 164.
9. *Козаков В. А.* Психологія діяльності та навчальний менеджмент: підручник / В. А. Козаков. У 2-х ч. — Ч. I. — К.: КНЕУ, 2000. — 243 с.
10. *Малахов В. А.* Етика: курс лекцій: навч. посіб. — К.: Либідь, 1996. — 304 с.
11. *Маценко Ж.* Духовність як феномен психології // Психологія внутрішнього світу / упор.
- С. У. Гончаренко. — К.: Редакція загальнопед. газет, 2002. — С. 11 — 26.
12. *Музика О. Л.* Суб'єктно-ціннісний аналіз становлення творчо обдарованої особистості (на матеріалах технічної творчості): Дис... канд. психолог. наук. — К., 1997. — 203 с.
13. *Пищулин Н. П.* Формировать, воспитывать духовность учащихся // Педагогика толерантности. — 2002. — № 3 (21). — С. 92 — 102.
14. *Потылико Г. П.* Культура общения и личность. — К.: Знание, 1984. — 33 с.
15. Психологія праці та професійної підготовки особистості: навч. посіб. / за ред. П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. — Хмельницький: ТУП, 2001. — 330 с.
16. Психологія: Словарсь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Політиздат, 1990. — 494 с.
17. *Савчин М.* Духовний потенціал людини. — Івано-Франківськ: Плай, 2001. — 203 с.
18. *Сухомлинська О. В.* Концептуальні засади формування особистості на основі християнських моральних цінностей // Шлях освіти. — 2002. — № 4. — С. 13—18.
19. *Сухомлинський В. О.* Павліська середня школа // Виб. твори: в 5 т. — К.: Рад. школа, 1997. — Т. 4.
20. Філософський енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; ред-кол.: В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
21. *Юзвак Ж.* Духовність як психологічний феномен: структура, чинники розвитку // Філософ. думка. — 1999. — № 5. — С. 139—150.

Естетика. Музика.

УДК[008:06.053.52]:37

Клавдія ДЖЕДЖЕРА

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ: ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ТРАКТУВАННЯ ФЕНОМЕНА

У статті здійснено спробу теоретичного обґрунтування педагогічного аспекту поняття "культура спілкування особистості" з позиції духовності. На цій основі запропоновано критерії оцінки досліджуваного феномена та основні напрямки його формування.

Результати досліджень у галузі людинознавчих наук та у сфері педагогічної практики зорієнтовують спрямування освітньої професійної підготовки на виховання "людини-культури", на забезпечення супільного культурогенезу, гуманізації соціокультурного процесу в країні. У зв'язку з цим проблема формування культури спілкування – складової загальної культури особистості, розглядається як одне з необхідних завдань навчально-виховного процесу вищого освітнього закладу.

Феномен культури спілкування знаходиться у центрі численних наукових досліджень. Фундаментальне значення для його осмислення мають праці, в яких розглядаються явища культури (В.Арнольдов, М.Закович, І.Зязюн, М.Каган, Д.Лалетін, Е.Маркарян, В.Межуєв, В.Муляр, О.Семашко, А.Фліер, С.Шендрик, В.Шинкарук та ін.) і спілкування (Б.Ананьев, Г.Андреєва, О.Бодальов, Л.Буєва, М.Каган, Я.Коломинський, О.Леонтьев, Б.Ломов, В.Мясищев, М.Обозов, Л.Орбан-Лембрік, С.Рубінштейн, Б.Паригін та ін.).

Вивчення вченими різноманітних аспектів проблеми культури спілкування (Д.Балдинюк, О.Березіна, О.Бодальов, Л.Волченко, О.Даниленко, Л.Дурандіна, Г.Загадарчук, М.Ісаєнко, В.Каплинський, К.Климова, С.Мельничук, А.Москаленко, М.Ночевник, М.Обозов, Ю.Олещук, Б.Паригін, Г.Потиліко, І.Тимченко, О.Уваркін, В.Черній, Г.Чайка, Т.Чмут, О.Яковлів, О.Яницька та ін.) забезпечує можливість для побудови теоретичної основи стосовно вирішення багатьох практичних питань.

Аналіз наукових праць дав змогу констатувати, що існують різноманітні точки зору стосовно шляхів формування культури спілкування, які визначаються відповідно до встановлення сутності явища та дефініції поняття. Існуючі теоретичні узагальнення щодо трактування зазначененої категорії можливо інтегрувати у три підходи:

- вузький підхід, сконцентрований на окремих

аспектах явища, у межах якого культура спілкування тлумачиться через ознаку ввічливості або визначається через сукупність елементів структури особистості, які забезпечують взаєморозуміння і взаємодію з оточуючими людьми тощо. На цій основі процес виховання культури спілкування пропонується концентрувати навколо формування певних якостей і властивостей особистості, що не забезпечує його цілісності і завершеності [11;5];

- широкий підхід, згідно з яким до культури спілкування відносяться всі прийняті спільнотою і персоніфіковані особистістю способи і засоби спілкування, як гуманні, так і антигуманні; водночас виокремлюється педагогічний аспект поняття, згідно з яким до культури спілкування відносять ті форми, способи і засоби спілкування, які відповідають моральним нормам та естетичним уявленням – відповідно виховання культури спілкування особистості представляється як складний "процес оволодіння культурними інструментами спілкування і моральними нормами поведінки, виробленими у ході суспільно-історичної практики і прийнятими тією соціокультурною групою, до якої належить людина" та розвиток комунікативних здібностей людини [12;75];

- аксіологічний підхід, найбільш поширений на сьогодні, спирається на визначення сутності культури спілкування у площині моральності, через її гуманістичний, аксіологічний зміст, що зумовлює розглядати шлях виховання культури спілкування крізь призму формування особистісних гуманістичних цінностей [3;17].

Констатована нами неоднозначність існуючих поглядів та наявність різноманітних підходів не дозволяє виокремити єдине, "універсальне" пояснення сутності феномену, у зв'язку з чим залишаються відкритими багаточисельні питання, що вимагають теоретичних розробок і практичної реалізації.

Зокрема, потребує розв'язання ділема стосовно встановлення змісту культури спілкування: чи відносити до нього всі закарбовані у досвіді людські здібності у сфері спілкування, чи визначати зміст феномена лише аксіологічними вимірами. Від відповіді на це питання залежить підхід до вибору змісту досвіду спілкування та способів його трансляції у процесі професійної підготовки. Тлумачення культури спілкування у площині аксіології спрощує педагогічну за-

дачу, основна частина якої полягає у формуванні гуманістичних цінностей, забезпечені успадкування гуманістичних культурних надбань. У випадку віднесення до культури спілкування всіх здобутків людства у цій сфері виникає необхідність складної, клопіткої і тривалої педагогічної взаємодії педагогів і студентів, скерованої на відбір суті людяних зразків спілкування, пошук ефективних шляхів для реалізації досягнень духовної культури у суб'єктивному житті людини, подолання тих негативних, аморальних поглядів, переконань, звичок, які стали складовими її свідомості і поведінки, особистісної культури, що вимагає педагогічної взаємодії з цілісним внутрішнім світом особистості, усіма його сферами.

У зв'язку з цим зауважимо, що накопичений людьми досвід спілкування містить у собі прекрасне і потворне, гуманне і антигуманне, духовне і бездуховне, отже, далеко не всі культурні здобутки у комунікативній сфері можуть слугувати зразками для наслідування. Згідно поширеної у науці точки зору (О.Даниленко, М.Заковича, Д.Лалетіна, В.Малахова, О.Семашко та ін.) зміст культури сформований системою цінностей і антицинностей, ідеалів і антиідеалів. Зокрема, за переконаннями Д.Лалетіна: "...буль-які прояви людської діяльності, що мають місце в конкретному соціумі, так чи інакше представляють культуру цього соціуму. У випадку довільного вилучення деяких з них, навіть за самих кращих і благородних спонукань, картина, конкретно-історичний образ культури були б неповними, викривленою була б система взаємодії між елементами або складовими частинами, сторонами даної культури" [14;210].

Подібну точку зору висловлює і В.Малахов, який стверджує: "Специфічна реальність культури ... не може бути довільно сконструйованою або підігнаною під наші високі ідеали: шар за шаром, працею і досвідом поколінь нарощується вона на певному соціально-історичному, етнічному, природному ґрунті, в кожному разі відображаючи неповторність збігу чинників, що викликали її до життя" [4; 296 - 297].

У зазначеному контексті заслуговує на увагу позиція О.Даниленко (другий підхід), згідно з якою пропонується розглядати зазначену ділему як взаємолопов'язані ціле (широкий підхід до розуміння культури спілкування) та його частину, тобто виокремити вужчий, педагогічний зміст поняття "культура спілкування" і конкретизувати на цій основі виховні завдання освітнього закладу. Автор розуміє педагогічний сенс феномену як "тільки ті форми поведінки, котрі відповідають моральним нормам, естетичним уявленням, нарешті, просто звичним очікуванням" [12;13].

Однак, приймаючи ідею в цілому, ми не можемо погодитися з певною нечіткістю і однобічністю сформульованої дефініції. Враховуючи думку В. Малахова, бачиться за доцільне зазначити, що моральний зміст спілкування не обмежується формально відповідною нормативним моральним, естетичним та побутовим вимогам поведінкою, а й охоплює су-

купність необхідних внутрішніх регуляторів поведінки – тих керованих моральною свідомістю психологічних спонук, котрі забезпечують її реалізацію, спрямовують на ту чи іншу якість [4]. До них, здебільшого, відносять мотиви, потреби, ставлення, цінності, соціальні установки, когнітивні і афективні механізми саморегуляції особистісних станів та стосунків з людьми.

Відтак, загальна постановка питання про необхідність формування культури спілкування потребує уточнення – яким має бути педагогічний зміст виховання у даному напрямку. Зокрема, потребує подальшого узагальнення проблема встановлення педагогічного сенсу поняття "культура спілкування особистості". Лише на цій основі можливе формування чіткого уявлення про те, що треба виховувати і як виховувати – якою має бути цілісна виховна модель культури спілкування, які освітні технології використовувати.

З огляду на вищезазначене, ми поставили за мету уточнити і теоретично обґрунтувати педагогічний аспект трактування поняття "культура спілкування особистості".

Очевидно, що педагогічний сенс дослідженого поняття повинен встановлюватись відповідно до тенденцій сучасної педагогічної теорії, цілей і завдань освіти, що зосереджуються навколо центральної ідеї "педагогічного плекання гуманної особистості, яка споживає, примножує культурні цінності, всіляко обстоює ідеї гуманізму", гуманізації освіти, що розглядається в сучасних умовах як "процес одухотворення, олоднення усіх умов життя і праці, усього змісту навчально-виховної діяльності, всіх видів і форм відношень, що складаються в освітянських закладах", гуманізації стосунків, які складаються у спілкуванні всіх учасників педагогічного процесу [39:8].

Згідно з позицією С.Смирнова, І.Котова, Е.Шиянова, гуманістичного сенсу педагогічній діяльності на дають саме аксіологічні характеристики, які й можуть розглядатись в якості основи для визначення необхідної нам дефініції та стратегічної лінії формування культури спілкування особистості [16]. Водночас зауважимо, що за переконаннями О.Рудницької, аксіологічний зміст культури продукується духовною сферою життєдіяльності людей [7]. Саме духовні цінності, з точки зору О.Сухомлинської, є тим системоформуючим ядром, що засновують, зміцнюють і розвивають духовність [8]. Однак, як стверджує Ж.Маценко, духовні цінності – це тільки одна з форм духовності, тому аксіологічну спрямованість гуманізації освіти варто розглядати ширше, а саме у площині духовності [5].

На цій основі виникає висновок стосовно пріоритетності духовного у змісті педагогічного аспекту дослідженого феномена, необхідності досягнення освітнього процесу в навчальному закладі рівня іманентності духовності. Цю тезу обстоює М.Піщулін, який підкреслює концептуальну єдність філософії духовності і філософії освіти, і стверджує, що останні

своїх принципових параметрах розкриваються за допомогою єдиних законів [15].

Розглянуті міркування стали підставою для уточнення педагогічного аспекту поняття “культура спілкування особистості” у межах встановлення аксіологічних параметрів особистісної культури, з позиції духовності.

Відповідно до цього є підстави розглядати поняття “культура спілкування” у педагогічному сенсі як складову духовної культури – частини суспільного досвіду спілкування, що за своїм змістом і способами реалізації представлена тими духовними цінностями, які є основою гуманістичного контексту спілкування людей.

В основу нашого твердження покладено ідею, обґрутовану А.Флієром, щодо розуміння процесу опанування здобутків культури (інкультурації за автором) як процесу засвоєння елементів досвіду у вигляді системи накопичених знань, принципів, умінь і навичок колективного співжиття, діяльності, критеріїв самовизначення і технологій соціальної взаємодії. Досвід, за переконаннями автора, виступає квінтесенцією змісту культури, продуктом селекції різноманітних технологій колективної життєдіяльності, соціальної консолідації і регуляції взаємодії людей [17].

Власне, саме на цій основі виникають підстави трактувати зміст культури спілкування як категорію досвіду, а конкретніше, як весь наявний досвід забезпечення людьми процесу спілкування у всіх його формах і проявах – як складну динамічну, багатофункціональну систему набутих знань, умінь, відносин, ставлень до спілкування, способів, засобів, форм і механізмів організації поведінки у спілкуванні, що розвивається і змінюється відповідно до динамічних процесів у суспільстві.

З урахуванням вищезазначеного уявляється можливим розуміти феномен культури спілкування особистості як індивідуальний результат засвоєння суспільного досвіду, а педагогічний аспект визначати у контексті опанування духовного змісту досвіду спілкування.

У науковій літературі явище духовності найчастіше розглядається у співвідносності з особистістю, з її внутрішнім світом, психічним житям (Ж.Маценко, О.Сухомлинська, Н.Яценко та ін.). Зокрема, О.Сухомлинська стверджує, що духовність представляє собою “складний психічний феномен самоусвідомлення особистості, внутрішнє сприймання, привласнення нею сфери культури, олюднення, вростання в неї і розуміння як власного надбання” [8;14]. Згідно близької за сутністю точки зору Ж.Маценко, духовність є складним поєднанням інтелектуальної та регулятивної (почуттєво-емоційної та вольової) сфер психіки, що, власне, забезпечують засвоєння духовних цінностей та здійснення духовної діяльності людини [5]. Таким чином, духовний зміст спілкування визначається тими гуманістичними потенціалами та духовно-моральними якостями, що здобули його учасники.

У контексті розгляду нашої проблеми існує необхідність звернутись до праць О.Валуйського і М.Піщуліна, в яких сутність та призначення духовності тлумачаться з позиції виявлення, ставлення до зовнішнього світу, до оточуючих людей [2;11]. Як підкresлоє О. Валуйський, духовність є концентрацією створювальної і морально-естетичного ставлення людини до дійсності, основаного на цінностях істини, свободи, добра і краси, а “духовно багата людина відчуває завжди потребу жити не тільки для себе та своїх близьких, але жити чужими почуттями, надавати безкорисливу допомогу іншим людям” [2;21].

За переконаннями численних науковців обов’язковим компонентом духовності є естетичність особистості – прагнення до краси, гармонії і досконалості, до створення прекрасного, до естетичної діяльності і поведінки [9;13].

Прийняття людиною суспільних духовних цінностей призводить до формування вибіркового ціннісного ставлення до спілкування, позитивної ціннісної орієнтації на відтворення духовних надбань у власній комунікативній поведінці, інтеграції зовнішнього оточення і суб’єктивного внутрішнього світу. Дослідження проблеми успадкування духовних цінностей показали, що даний процес у суб’єктивному плані керований ціннісною свідомістю особистості [6]. Саме навколо цінностей і завдяки ціннісній свідомості відбувається становлення моральної свідомості і моральності особистості, а її спілкування набуває морально-го виміру.

Розглядаючи проблему формування культури спілкування особистості у вищому навчальному закладі під кутом зору підготовки до майбутньої професійної діяльності являється важливим твердження М.Піщуліна стосовно тлумачення змісту духовності через категорію компетентності (професійної і етичної), оцінки духовного становлення професіонала за рівнем його морального, інтелектуального і культурного розвитку та професійних якостей. У зв’язку з цим автор зазначає: “Гармонія і дисгармонія цілого – людини компетентної – … складна гама поєднань: від високої, професійної, людської компетентності до повної непридатності, демонізму і сатанізму професіонала в силу моральної глухоти і жорстокості” [15;100].

Отже, професійна освіта, виконуючи задачу формування духовної особистості, у всіх своїх аспектах має сприяти розвитку такого спеціаліста, який підходить до кожної ситуації з позицій високого професіоналізму і бездоганної моральності.

З урахуванням зазначених положень доцільним здається розуміти явище культури спілкування особистості у педагогічному сенсі як індивідуальний результат опанування духовного змісту досвіду спілкування, представленого єдністю компетентності, моральної свідомості, естетичного ставлення до дійсності та втілених у моральності, компетентних і естетичних способах реалізації спілкування у гуманістичних стосунках з людьми.

Варто зауважити, що виокремлення педагогічного

аспекту культури спілкування (як супільного, так і особистісного рівнів) має на меті визначення орієнтирів, на які потрібно спрямовувати виховну взаємодію педагогів і студентів. Педагогічний аспект супільного досвіду спілкування – це ті кращі зразки спілкування, які мають підлягати трансляції у ході педагогічного процесу, педагогічний аспект культури спілкування особистості – це той ідеал, еталон, на досягнення якого мають зоріентуватись виховні зусилля, прагнення і дії майбутніх спеціалістів.

Відповідно до запропонованого трактування педагогічного аспекту поняття “культура спілкування особистості” можливо виділити декілька важливих моментів: по-перше, культура спілкування особистості у зазначеному розумінні – це духовно-практичне утворення, результат пізнавальної, оцінної, регулятивної і практичної діяльності людини; по-друге, основу культури спілкування особистості становить моральна свідомість; по-третє, особистісний досвід спілкування отримує вираження у реальних стосунках з людьми і за умови дотримання моральних норм втілюється у моральності; по-четверте, характер спілкування залежить від змісту ціннісного ставлення людини до себе, до партнерів, до світу.

Відтак, рівень сформованості культури спілкування особистості необхідно визначати принаймні у кількох аспектах: що людина знає, що цінує, як ставиться до всіх проявів спілкування, що насправді реалізує у своїй поведінці, що спонукає її до певної якості спілкування з оточуючими. Вищезазначене дає підстави для виділення таких критеріїв оцінки досліджуваного феномена як: компетентність у спілкуванні, здатність до компетентної регуляції поведінки у спілкуванні, адекватність цінностей спілкування особистості загальнолюдським і суспільним цінностям, відповідність індивідуального стилю спілкування духовним зразкам його реалізації.

Отже, основними напрямками у формуванні культури спілкування особистості мають бути: система знань про спілкування, регулятивні нормативи спілкування та можливості реалізації, система еталонних естетичних і емоційних оцінок спілкування, ціннісні орієнтації духовного змісту, гуманістична мотивація спілкування, гуманістичний інструментарій спілкування (комунікативні уміння, навички і здібності). Це сприятиме забезпеченню створення стійкої моделі спілкування когнітивного, регулятивного, ціннісного і поведінкового змісту, оптимального індивідуального стилю спілкування, відповідного надбанням духовного досвіду суспільства.

Встановлені змістовні орієнтири формування культури спілкування майбутніх спеціалістів спрямовують до логічного висновку стосовно необхідності вдосконалення методів, засобів і змісту організації навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів у контексті забезпечення компетентної, духовно наповненої освіти, що представляє перспективи для подальших наукових пошуків.

Література

1. Буяльська Т.Б. Концепція, що потребує втілення // Педагогіка і психологія. – 1995. - № 2(7). – С. 3 – 11.
2. Валуйський О.О. Соціально-філософський аналіз духовності людини // Гуманітарні науки і сучасність. – 2002. – С. 18 – 28.
3. Кудрявцева В.Ф. Розвиток духовної культури педагога у системі підвищення кваліфікації: Дис... канд. пед. наук. – К., 1996. – 196 с.
4. Малахов В.А. Етика спілкування // Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 257 – 302.
5. Маценко Ж. Духовність як феномен психології // Психологія внутрішнього світу . – К.: Либідь, 2001 – С. 11 – 26.
6. Музика О.Л. Суб'єктно-ціннісний аналіз становлення творчо обдарованої особистості (на матеріалі технічної творчості): Дис... канд. психолог. наук. – К., 1997. – 203 с.
7. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька. – К.: ТОВ “Інтерпроф”, 2002. – С. 32 – 85.
8. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 13 – 18.
9. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як мета-система // Психологія і суспільство. – 2002. - № 3-4. – С. 20 – 58.
10. Черній В.С. Виховання культури людських взаємин в учнів 5-8-х класів у процесі вивчення художньої літератури. – Дис. канд. пед. наук. – К., 2003. – 175 с.
11. Березина Е.Я. Формирование этической культуры студентов пединститута: Автореферат дис... канд. пед. наук. – М., 1974. – 24 с.
12. Даниленко О.И. Культура общения и ее воспитание: Учеб. пособие. – Л.: ЛГИК, 1989. – 98 с.
13. Дурандина Л.И. Воспитание культуры общения у детей старшего дошкольного возраста: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Л., 1971. – 23 с.
14. Лалетин // Енциклопедический словарь по культурологии / Под общ. ред. А.А. Радугина. – М.: Центр, 1997. – С. 209 – 214.
15. Пицулин Н.П. Формировать, воспитывать духовность учащихся // Педагогика толерантности. – 2002. - № 3 (21). – С. 92 – 102.
16. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: учебник для студентов высших и средних педагогических заведений / С.А. Смирнов, И.Б. Котова, Е.Н. Шиянов и др.; Под ред. С.А. Смирнова. – 4-е изд., испр. – М.: Изд. центр “Академия”, 2000. – С. 27 – 35.
17. Флиер А.Я. Культурология для культурологов: учеб. пособие для магістрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также для преподавателей культурологии. – М.: Академіческий проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 492 с.